

מעשה ניקנור: הופעותיו בספרות היהודית – הבדלים ומשמעויות

תהילה גאדו

בפרק השני של מסכת תענית מזכירה המשנה את 'מגילת תענית' המפרטת ימים טובים שנקבעו לישראל ובהם אין מתענים ובחלקם אף אין מספידים. שני התלמודים מרחיבים ביחס לחלק מאותם ימים טובים ודנים בהם באופנים שונים. אחד מהימים הללו הוא י"ג באדר – יום ניקנור. במאמר זה אבקש להציג את מעשה ניקנור, שמובא במקורות יהודיים אחרים – לצד הופעתו באריכות יחסית בשני התלמודים, ולסקור את ההופעות הללו תוך ניסיון ללמוד על הנרטיבים השונים שעולים מתוכם בכל אחד מהמקורות.

1. יום ניקנור במגילת תענית

מלבד מועדי ישראל המצוינים במקרא – נוספו במהלך ימי בית שני כמה מועדים המציינים ניצחונות דתיים, פוליטיים וצבאיים, אשר חגיגתם התבטאה לא במצוות או טקסים מיוחדים, אלא באמצעות מניעת הצום בהם, ובחלקם אף באיסור להספיד. המועדים הללו מופיעים ב'מגילת תענית', שכונתה כך על שם איסור התענית באותם המועדים.¹ מגילת תענית היא מגילה כתובה² ארמית, והיא המסמך הפרושי³ הקדום ביותר שיש בידנו אשר יצא מחוגי החכמים בימי בית שני.⁴ המגילה מיוחסת לחכם מחוגי בית שמאי שחי בעשורים הסמוכים לחורבן הבית,⁵ ופעל, ככל הנראה, בירושלים ובסמיכות למקדש.⁶ נראה כי נוסח המגילה החל להתגבש בתקופה מוקדמת יותר.⁷ המגילה מפרטת רשימת מועדים לאורך השנה שנקבעו כימים טובים – לזכרם של שלושים וחמישה אירועים, רובם ככולם כמעט בימי בית שני. למגילה תוקף של גזירת חכמים – איסור שיש בכוחו לדחות אף את תוקפו של נדר, ולהוסיף לו

1 י' תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 307.

2 מלבד כתבי הקודש של המקרא, נראה כי מגילת תענית היא הספר היחיד הכתוב שהיה בפני חכמים עד כתיבתה של התורה שבעל פה, שהרי המשנה מעידה על היותה כתובה לפני התנאים "כל הכתוב במגילת תענית" (משנה, תענית ה, ב:). ו' נעם, מגילת תענית: הנוסחים, פשרם, תולדותיהם, ירושלים 2003, עמ' 22; תבורי (לעיל הערה 1), עמ' 311.

3 רוב האירועים המופיעים במגילה, על פי הפרשנות לה, מציינים ימי ניצחון של חכמים על הכיתות השונות: מ' בר-אילן, 'אופייה ומקורה של מגילת תענית', סיני צח, תשמ"ו, עמ' קיד-קלז.

4 הגמרא במסכת שבת מצטטת ברייתא שלפיה מגילת תענית נכתבה על ידי חנניה בן חזקיה בן גרון: "ת"ר מי כתב מגילת תענית אמרו חנניה בן חזקיה וסיעתו שהיו מחביין את הצרות אמר רשב"ג אף אנו מחביין את הצרות אבל מה נעשה שאם באנו לכתוב אין אנו מספיקין" (בבלי, שבת יג ע"ב).

5 לשאלת זהות כותב המגילה ראו: נעם (לעיל הערה 2), עמ' 29-30.

6 לשישה עשר מועדים מהמגילה – כמעט מחציתה – ישנה זיקה ישירה לירושלים או למקדש. מסתבר מכך שלמועדי המגילה זיקה הדוקה למתרחש במקדש, ומכך יש ללמוד שהמגילה נכתבה בירושלים או במקדש (מיקומם של ארבעה עשר אירועים אחרים במגילה לא מוזכר): בר-אילן (לעיל הערה 3).

7 תבורי (לעיל הערה 1), עמ' 310, מציין מדרש שלפיו המגילה הייתה קיימת עוד בתקופה הפרסית. מדרש פנים אחרים לאסתר, נוסח ב, ד על הפסוק "וכאשר אבדתי אבדתי" (אס' ד 15): "נענה מרדכי ואמר לאסתר דלא אמרת לגזור תענית. ואיני יכול לבטל מגילת תענית, שכתוב בהן, מן יום ראשון ניסן ועד יומין שמונה עשר קרב התמיד, דלא למספד בהון, ודלא להתענא בהון, ואת אמרת גזור תענית, שיצומו ג' ימים, ב"ד יום ששוחטין בו את הפסח, ובט"ו בו מועד, ובט"ז בו קרב עומר התנופה, שלחה ואמרה לו את זקנין של ישראל, אם אין ישראל בעולם מה המועדות יפים, אם אין ישראל למה תורה, מוטב לבטל מצוה אחת, אולי ירחמו עלינו מן השמים, אלא עמוד וגזור התענית".

סייגים בדמות גזירה על הימים שלפניהם או אחריהם.⁸ המועדים המופיעים במגילת תענית מופיעים בה בסדר כרונולוגי של חודשי השנה העברית, ולא לפי סדר קדימותם ההיסטורי.⁹

אחד הימים המופיעים במגילת תענית כימים שאסור להתענות בהם הוא י"ג באדר:

אלין יומא דלא לאתענא בהון. ומקצתהון דלא למספד בהון [...]]

בתמניא ובתשעה באדר יום תרועת מיטרא

בתרין עשר ביה יום טוריינוס

בתליסר ביה יום ניקנור.¹⁰

המשנה בתענית מרחיבה את גזירת חכמים שבמגילת תענית מאיסור להתענות באותם ימים – לשיטת רבי יוסי שגוזר אף ליום שלפניהם:

כל הכתוב במגילת תענית "דלא למספד" – לפניו אסור, לאחריו מותר.

רבי יוסי אומר לפניו ולאחריו אסור.

"דלא להתענא בהון" – לפניו ולאחריו מותר.

רבי יוסי אומר לפניו אסור, לאחריו מותר.¹¹

מלבד שלושה או ארבעה מועדים הקדומים לתקופת הבית השני¹² – את הופעתם ההיסטורית של האירועים אשר לזכרם נקבעו הימים שבמגילת תענית ניתן לחלק לשתי תקופות לאורך ימי הבית השני – התקופה החשמונאית, והתקופה הרומית שטרם החורבן.¹³ יום ניקנור נקבע לזכר אירוע מהתקופה החשמונאית.¹⁴

הסיבה לקביעת יום י"ג באדר כיום טוב מצוינת במקורות המביאים את מעשה ניקנור ונעוצה בניצחונם של החשמונאים את ניקנור¹⁵ וצבאו בן שלושים אלף חיילים, ארבע שנים לאחר

8 נעם (לעיל הערה 2).

9 תבורי (לעיל הערה 1).

10 מתוך הנוסח שמופיע אצל נעם (לעיל הערה 2), עמ' 43-48.

11 משנה, תענית ב, ח.

12 שני מועדים הם מן התקופה המקראית (י"ד באייר ופורים), מועד נוסף (ט"ו באב) משקף נוהג עתיק שקשה להגדיר את ראשיתו, וייתכן ומועד נוסף שמציינן את בניית החומה בימי נחמיה (ד' באייר, ד' באלול או ט"ז באדר).

13 לבעיית הקטלוג וסקירת המחקר ראו: נעם (לעיל הערה 2) במבוא. ישנם שני מועדים נוספים המופיעים במגילה שהופעתם אינה וודאית, וייתכן וארעו אחר החורבן – במאה השנייה לספירה (י"ב באדר ו"ח בו), וייתכן והם תוספת מאוחרת למגילה. וראו גם: תבורי (לעיל הערה 1), עמ' 310.

14 נעם (לעיל הערה 2).

15 המהרש"א על הסוגיה בבבלי (בבלי, תענית יח ע"א) מדגיש שאין זה ניקנור שהביא דלתות לבית המקדש ואשר 'שער ניקנור' קרוי על שמו: "ואמר שתלאום בשערי ירושלים בגובה מהשערים לפרסם הנקמה, ואין זה שער ניקנור המוזכר בכמה מקומות בתלמוד שהוא שער המזרח שבעזרה, דההוא ניקנור מוזכר לשבח ע"ש הנס".

המשנה ביומא (ג, ט) מזכירה את שער ניקנור: "ניקנור נעשו ניסים לדלתותיו, והיו מזכירין אותו לשבח". התוספתא מרחיבה ומפרטת מהו הנס שארע לו: "כל השערים שהיו שם נשתנו להיות של זהב, חוץ משערי ניקנור, מפני שנעש' בהן נס [...] מהו נס שנעשה בהן? אמרו, כשהיה ניקנור מביאם מאלכסנדריא של מצרים עמד עליהן נחשול שבים לטבחן, ונטלו אחד מהן

שחרור ירושלים ובית המקדש, בייג באדר שנת ג"א תקצ"ט לבריאת העולם.¹⁶ המנהג לחגוג את יום ניקנור התקבל הן בארץ ישראל והן בפזורה, בתקופה הסמוכה לאירוע הניצחון.¹⁷

להלן אסקור את ההופעות של מעשה ניקנור המופיע בספרות היהודית מתקופת חז"ל בשש מקומות. את שש הגרסאות ניתן לחלק לשתי קבוצות: שלוש מהן סיפוריות, ומופיעות בקבצים שעניינם הצגת הסיפור ההיסטורי: **מקבים א'** (ספר החשמונאים), **מקבים ב'** ו**קדמוניות היהודים**. גרסאות אלה הן ארוכות ומפורטות, וככל הנראה זמן כתיבתן מוקדם יותר מהגרסאות האחרות, וסמוך במידה זו או אחרת למאורע עצמו (למעט גרסת הסכוליון, כפי שיפורט להלן). זמן חיבורו של מקבים א' שנוי במחלוקת. אך לכל הדעות הוא נחתם בטווח הזמן שבין שנת 135 לפנה"ס, זמנו של יוחנן הורקנוס הראשון,¹⁸ ועד שנת 103 לפנה"ס - לאחר הפיכת המדינה החשמונאית לממלכה.¹⁹ גם זמן חיבורו של מקבים ב' אינו ודאי, אך ישנה הערכה שנכתב בסביבות שנת 100 לפני הספירה.²⁰ קדמוניות היהודים נכתב מאוחר יותר, בשנים 93-94 לספירה.²¹ בהמשך אכנה את הגרסאות אלה כ"ארוכות", להבדיל משלוש האחרות ה"קצרות".

שלוש הגרסאות הקצרות מופיעות בהקשר הלכתי ובתוך קבצים שעניינם הלכה: **הסכוליון** - המצורף למגילת תענית, התלמוד הירושלמי והתלמוד הבבלי. סיפור המעשה בגרסאות הללו קצר ותמציתי, וזמן כתיבתן מאוחר למאורע עצמו ולסיפורים הארוכים. זמן חיבורו של הסכוליון אינו ברור לחלוטין, וככל הנראה לא נוצר בפעם אחת על ידי עורך שליכט מסורות הקשורות למגילה, אלא התהווה במהלך הדורות החל מכתבת המגילה ועד למאות הראשונות לספירה. התלמודים הם המאוחרים מבין הקבצים המביאים את מעשה ניקנור

והטילוהו לים, ובקשו להטיל את השני ולא הניחן ניקנור, אמ' להם אם אתם מטילין את השני הטילוני עמו, היה מצטער ובא עד שהגיע לנמילה של יפו, כיון שהגיעו לנמילה של יפו היה מבעבע ועולה מתחת הספינה. ויש אומ' אחת מן חיה שבים בלעה אותו, וכיון שהגיע ניקנור לנמילה של יפו פלטתו והטילתו ליבשה, ועליו מפורש בקבלה קורות בתניו ארזים וגו' (תוספתא, יומא ב', [מהדורת ליברמן]).

(אעיר כאן לגבי שמו של 'שער ניקנור', יוספון טוען, במהלך תיאור מעשה ניקנור, כי שער זה נקרא על שם ניקנור המצביא היווני, ולא על שם הנדבך; "ויתיזו את ראש ניקנור, ואת הזרועות אשר נטה אל ההיכל, ויתלו אותם נגד השער. על כן קראו שם השער ההוא "שער ניקנור" עד היום הזה" (פרק כ"ד). ייתכן כי השער נקרא כך בתחילה על שם הניצחון החשמונאי, ומאוחר יותר נדחק הנימוק הזה מפני נדבך הדלתות: [נעם, לעיל הערה 2, עמ' 299]).

הרב אהרון היימאן בחיבורו הביוגרפי-לקסיקלי בערך "ניקנור" מבחין אף הוא בין שתי הדמויות ששמן זהה (א' בן מרדכי היימאן, תולדות תנאים ואמוראים: חלק ג, לונדון תר"ע (1910), עמוד 947).

דמות נוספת בשם ניקנור מופיעה בפרק ח' בספר מקבים ב', הפולשת ליהודה. נראה שגם זה אינו ניקנור שעל שמו נקבע יום ניקנור (א' כהנא, הספרים החיצונים: כך ב', הוצאת בית הלל. לל"ת, עמ' רכו בהערה. וראו שם הערה נוספת בעמ' קלב. גם לדעתו של שוורץ מדובר בדמות אחרת: ד' שוורץ, ספר מקבים ב: מבוא, תרגום, פירוש, ירושלים: 2004, עמ' 181, בהערה על פסוק ט בפרק ח. ובעמ' 262 בהערה לפסוק יב בפרק יד. ומביא שם עמדה המזהה בין שניהם כדמות אחת. דיון נוסף לגבי זיהוי דמותו של ניקנור שלנו עם דמויות אחרות בשם זה נמצא אצל א' רפפורט, ספר מקבים א: מבוא, תרגום ופירוש, ירושלים 2004, עמ' 214 בהערה על פרק ז' פסוק 26, עמ' 214. וראו הערה 42.

16 כהנא (לעיל הערה 15), מבוא לספרי מקבים, עמ' פג. רפפורט, ספר מקבים א (עמ' 218) סובר כי האירוע חל בשנת

161 לפני הספירה הנוצרית.

17 רפפורט (לעיל הערה 15), עמ' 219.

18 ב' קנאל, 'מלחמות הגבורה של יהודה המכבי', מחניים, פ"ז.

19 מ' שטרן, מחקרים בתולדות ישראל בימי הבית השני, ירושלים 2004.

20 מ' שטרן, התעודות למד החשמונאים, תל-אביב 1965.

21 ל' בן-מתתיהו, קדמוניות היהודים (תרגם מהמקור היווני: אברהם שליט), ירושלים, 1985.

שנדון בהם כאן. **התלמוד הירושלמי** נערך ונחתם במאה השלישית והרביעית לספירה,²² **והתלמוד הבבלי** – מאוחר יותר, עד המאה השישית לספירה.

בפריסת שש הגרסאות של מעשה ניקנור החלטתי שלא להציגם בסדר כרונולוגי (מקבים א', מקבים ב', קדמוניות היהודים, הסכוליון[?]), התלמוד הירושלמי והתלמוד הבבלי, אלא להתחיל דווקא מהמקורות הקצרים, המאוחרים, ולאחר מכן לתת לקוראים להתרשם מהגרסאות הארוכות, המוקדמות יותר.

2. מעשה ניקנור בסכוליון

הסכוליון (ביוונית: פרשנות)²³ הוא נספח למגילת תענית הכתוב ברובו בעברית, ומבאר את הרקע ההיסטורי להתקבלות המועדים שבמגילת תענית כהלכה מחייבת.²⁴ מעשה ניקנור מתואר בהרחבה יחסית בסכוליון:

בתליסר ביה יום ניקנור

אמרו, ניקנור אחד מהפרכי של מלכי יוני' היה עובר לאלכסנדריאה. בכל יום ויום היה מניף ידו כנגד ירושלם וכנגד בית המקדש ומחרף ומגדף ומנאץ, ואומר מתי יפלו בידי ואהרוס את המגדל הזה. וכשגברה מלכות בית חשמונאי ונצחום, נכנסו לחיילות שלו והיו הורגין עד שהגיעו לקרונין שלו וחתכו את ראשם וקצצו את בהונות ידיהם ורגליהם, וחתכו את ראשו וקצצו את בהונות ידיו ורגליו ותלאום נגד ירושלם. וכתבו מלמטן הפה שדבר בגאווה וידים שהיו מניפות נגד יהודה וירושלם – ועל בית המקדש נקמה זו תעשה בהם. ובאותו היום שעשו לו כך עשו אותו יום טוב.²⁵

3. מעשה ניקנור בתלמוד הירושלמי

מעשה ניקנור מופיע, כאמור, בספרות האמוראית, בשני התלמודים שמביאים תיאור דומה לזה שבסכוליון. התלמוד הבבלי מאזכר במקומות שונים בסך הכל שלושה עשר אירועים ממגילת תענית, ועבור אחד מהם הוא מביא ביאורים, חלקם מתוך הסכוליון.²⁶ הירושלמי, לעומת זאת, מצטט שבעה מועדים ממגילת תענית, וביאור מהסכוליון לאחד מהם בלבד – י"ג באדר. לשונו של הנוסח המובא בתלמוד הירושלמי קדומה יותר וגרסתו קרובה

22 ש' ליברמן, תלמודה של קיסריה, ירושלים תרצ"א.

23 באלגוריה כעין 'גמרא' על 'המשנה'. H. Graetz, Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart, Leipzig, 1906. הראשונים שהצביעו על מגילת תענית והסכוליון כשני חיבורים נפרדים הם גרץ, הרצפלד, גייגר ופרנקל (נעם [לעיל הערה 2], עמ' 28, 33).

24 בר-אילן [לעיל הערה 3].

25 נעם שחקרה את נוסחי המגילה והסכוליון העלתה כי יש בידינו שני נוסחי סכוליון מקוריים (סכוליון א' וסכוליון פ' על שם כתב יד אוקספורד ופרמה), ונוסח כלאיים מאוחר מימי הביניים שאף התקבע בדפוס. הציטוט כאן הוא מנוסח הכלאיים (נעם [לעיל הערה 2], עמ' 118-119).

26 נעם [לעיל הערה 2], עמ' 363.

לתיאור המעשה המופיע במקבים א'. בתלמוד הירושלמי²⁷ המעשה מופיע בשני מקומות, במסכת תענית פרק ב הלכה יב, ובמסכת מגילה פרק א הלכה ד:

יום תלת-עשר ביה יום נקנור. מהו יום נקנור. שלטון משלמלכות יון עובר לאלכסנדריוס וראה את ירושלים וחירף וגידף וניאץ ואמר. "בשובי בשלום אתון את המגדל הזה". ויצא אליו אחד משלבי חשמונאי והיה הורג בחיילותיו עד שהגיע לקרוכין שלו. וכיון שהגיע לקרוכין שלו קטע את ידו וחתך את ראשו ותחבן בעץ וכתב מלמטן. הפה שדיבר באשמה והיד שפשטה בגאווה. ותליין בקונטס נגד ירושלים.²⁸

4. מעשה ניקנור בתלמוד הבבלי

מעשה ניקנור מופיע בתלמוד הבבלי פעם אחת, במסכת תענית יח ע"ב, כציטוט קרוב לסכוליון, יותר מהירושלמי.²⁹

דתניא: ניקנור אחד מאפרכי יוונים היה ובכל יום ויום היה מניף ידו על יהודה וירושלים ואומר אימתי תפול בידי וארמסנה. וכשגברה מלכות בית חשמונאי ונצחום קצצו בהונות ידיו ורגליו ותלאום בשערי ירושלים ואמרו פה שהיה מדבר בגאווה וידים שהיו מניפות על ירושלים תעשה בהם נקמה.

5. מעשה ניקנור בספר מקבים א'

לאחר שהצגתי את הגרסאות המאוחרות והמקוצרות של מעשה ניקנור בספרות ההלכה, אציג את הגרסאות של מעשה ניקנור במקורות המוקדמים יותר, מתקופת הבית השני. בגרסאות האלה, כאמור, התיאורים עשירים וגדושים, ובעלי אופי סיפורי.

ספרי המקבים הם ארבעה, ושייכים לספרים החיצוניים. השניים הראשונים עוסקים בפעולותיהם של המקבים, והשניים האחרונים - בתקופות מאוחרות יותר בזמן הבית השני. ספר מקבים א' (המכונה בתקופה מאוחרת יותר ספר החשמונאים) עוסק בפעילותם של מתתיהו החשמונאי ובניו בסדר כרונולוגי למן עלייתו של אנטיוכוס אפיפנס, ועד למותו של שמעון המקבי (שבט ג"א תרכ"ז), ששחרר את ארץ יהודה המורחבת.³⁰ מעשה ניקנור מופיע פעמיים בספרי המקבים, במקבים א' ובמקבים ב'. שני הסיפורים מובאים באריכות, כחלק ממכלול תיאור מלחמות המקבים. במקבים א' המעשה מופיע בפרק ז פסוקים כו-:

(כו) וישלח המלך את-ניקנור אחד משריו הנכבדים והשונא והאויב לישראל ויצו עליו להשמיד את העם: (כז) ויבוא ניקנור לירושלים בחיל גדול וישלח אל-יהודה ואחיו במרמה

27 ליחסי הגומלין בין הסיפור המופיע בירושלמי לבין זה שבסכוליון ראו: נעם (לעיל הערה 2), עמ' 298-299.

28 ירושלמי, תענית ב, יב (מהדורת האקדמיה ללשון העברית).

29 ללא ציטוט לשון המגילה קודם לכן (נעם [לעיל הערה 2], עמ' 364). שם, בעמ' 154-155 מקבילה נעם את הנוסח שבבבלי לצד שני הנוסחים בסכוליון.

30 ספר מקבים א' נכתב עברית בסגנון מקראי. זהות כותבו אינה ידועה, אך הוא בן המקום, איש ארץ ישראל. כהנא (לעיל הערה 15), מבוא לספרי המקבים א' וז'.

בדברי שלום לאמר: (כח) אל־נא תהי מריבה ביני וביניכם אבוא במתי מעט למען אראה את פניכם בשלום: (כט) ויבוא אל־יהודה וישאלו איש לשלום רעהו והאורבים היו נכונים לחטוף את־יהודה: (ל) וידע הדבר ליהודה כי־בא אליו במרמה וימהר לשוב ממנו ולא חפץ עוד לראות את פניו: (לא) וידע ניקנור כי־נגלתה עצתו ויצא לקראת יהודה במלחמה אל־כפר שלמה: (לב) ויפלו מאשר עם־ניקנור כחמש מאות איש וינוסו אל עיר דוד:

(לג) ואחר הדברים האלה עלה ניקנור אל הר־ציון ויצאו מן־הכהנים מבית־המקדש ומזקני העם לשאל־לו לשלום ולהראותו את העולה המקרבת בעד־המלך: (לד) ויהתל בהם וילעג להם ויטמאם וידבר בגאון: (לה) וישבע באפו לאמור אם לא־ימסר יהודה ומחנהו בידי עתה והיה כאשר אשוב בשלום ושרפתי את־הבית הזה ויצא בחרי־אף גדול: (לו) ויבואו הכהנים ויעמדו לפני המזבח וההיכל ויבכו ויאמרו: (לז) אתה בחרת את־הבית הזה למען יקרא שמך עליו להיות בית־תפילה ותחינה לעמך: (לח) עשה נקמה באיש הזה ובמחנהו ונפלו בחרב זכור חרפותיהם ואל תתן להם תקומה:

(לט) וילך ניקנור מירושלים ויחן בבית־חורון ויבוא לקראתו חיל־ארם: (מ) ויהודה חנה בחדשה בשלושת אלפים איש ויתפלל יהודה ויאמר: (מא) כאשר חרפו אשר־באו מעם מלך אשור יצא מלאכך ויך בהם מאה ושמונים וחמישה אלף: (מב) כן תגוף את־המחנה הזה לפנינו היום וידעו הנשואים כי רעה דיבר אל־מקדשך ושפוט אותו כרשעתו: (מג) ויאסרו המחנות במלחמה כשלושה עשר לחודש אדר וינגף מחנה ניקנור ויפול הוא ראשון במלחמה: (מד) וכראות מחנהו כי־נפל ניקנור וישליכו את־נשקם וינוסו: (מה) וירדפו אותם דרך יום אחד מחדשה עד לבוא־גזר ויריעו אחריהם בחצוצרות התרועה: (מו) ויצאו מכל־כפרי יהודה מסביב ויסובו אותם ויפנו אלה נוכח אלה ויפלו כולם בחרב ולא נשאר בהם עד־אחד: (מז) ויקחו את־השלל ואת־הביזה ואת־ראש ניקנור כרתו ואת־ימינו אשר שלח בגאון ויביאום ויתלום על־יד ירושלים: (מח) וישמח העם מאוד ויעשו את־היום ההוא ליום שמחה גדולה: (מט) ויקיימו לעשות שנה שנה את־היום הזה בשלושה עשר לאדר: (נ) ותשקוט ארץ יהודה ימים מעטים:³¹

6. מעשה ניקנור בספר מקבים ב'

ספר מקבים ב' עוסק בפעולותיו של יהודה המקבי בלבד – תקופה של מעט יותר מחמש עשרה שנים – בחלקה הראשון של תקופת המקבים.³² מבין המקבילות שבהן מופיע מעשה ניקנור, המעשה המופיע במקבים ב' הוא המפורט ביותר, וגם המיליטנטי ביותר, והוא שחותם את הספר.³³ אופיו של המעשה כאן – כמו אופיו של ספר מקבים ב' – רליגיזי מאוד. תיאור המעשה מתפרס לאורך כמעט שני פרקים (יד-טו). החלק הראשון של הסיפור (יד, יא-יד)

31 שם, עמ' קלב-קלג.

32 ספר מקבים ב' נכתב יוונית במקור, זהות כותבו אינה ידועה, אך הוא קיצור ספר גדול – בן חמישה חלקים – שכתב יסון איש קורינתי (קירינאיקה, צפון אפריקה) בקי בספרות היוונית וההיסטורית (שם, מבוא לספרי המקבים א' וב').

33 ספר מקבים ב' מסיים בניצחוננו של יהודה על ניקנור. באותה שנה, בחודש ניסן, מת יהודה המקבי (שם).

מתאר את פלישת ניקנור; לאחר מכן מתואר הניסיון של ניקנור להגיע להסכם עם יהודה המקבי במקום להילחם, נוצרים ביניהם קשרי ידידות (יד, טו-כה); לאחר מכן מתואר חידוש האיבה (יד, כו-לו); מותו ההירואי ומסירות נפשו של רזי היהודי מתוך דבקות ביהדותו (יד, לו-מו); לאחר מכן מתוארות ההכנות לקראת הקרב האחרון (טו, א-יא); חלומו של יהודה (טו, יב-טז); לקראת הקרב: מסירות החיילים ומצוקת הנשארים בבית (טו, יז-יט); ותפילה אחרונה לקראת הקרב (טו, כ-כד); המעשה מסיים בתיאור הקרב האחרון ומות ניקנור, וציון יום יג באדר (טו, כד-לו).³⁴ להלן אציג את חלקי הסיפור שמופיעים גם במקבילות הקודמות ואדלג על החלקים האחרים.

(יא) ואחרי אשר יצאו הדברים האלה מפיו וילהיבו את־דמטריוס וגם את־אוהביו אשר איבה להם אל־היהודים: (יב) ולא אחר לקרא את־ניקנור הממנה על־הפילים ויפקידו לשר־צבא וישלחו ליהודה: (יג) ויתן־לו צו להסיר את־יהודה ולפזר את־אנשיו ולהעמיד את־אלקימוס לכהן גדול במקדש הנורא מאד: (יד) והגוים אשר ברחו מארץ יהודה מפני יהודה התחברו בהמון אל־ניקנור בחשבם כי באסון היהודים ובצרתם תהיה הצלחתם:

הפסוקים הבאים (טו-מו) עוסקים בניסיון של ניקנור להגיע להסכם עם יהודה המקבי במקום להילחם, קשרי ידידות שנוצרים ביניהם; חידוש האיבה; ומסירת נפשו של רזי מתוך דבקותו ביהדותו:

(טו, א) וניקנור ידע כי יהודה ואנשיו הם במקומות אשר לצד שמרון ויועץ לנפל עליהם בכל־הבטחון ביום המנוחה: (ב) וכאשר אמרו לו היהודים ההולכים אתו מאנס אל־תכחידם בדרך כה אכזרי ופראי ותן כבוד ליום אשר כבד לפנים בקדש מאת הרואה־כל: (ג) וישאל רשע מרשע זה אס־יש בשמים אשר צוה לחג את יום־השבת: (ד) וכאשר השיבוהו יש יי חי המשל בשמים אשר צוה לעשות את יום־השביעי: (ה) ויאמר הוא ואני משל בארץ ואני מצוה לאחז בנשק ולעשות את דבר־המלך ובכל־זאת לא עלה בידו לגמר את מזמתו הרעה: (ו) ויחשב ניקנור בהתנשאו בכל גבה לבו לנחל נצחון גמור על־יהודה ואנשיו:

הפסוקים הבאים (ז-כד) מתארים את יהודה המעודד את צבאו; חלומו של יהודה; תיאור החזית והעורף בצבא יהודה; ותפילה אחרונה של יהודה בטרם צאתו למלחמה:

(כה) ואנשי ניקנור הלכו לקול חוצרות ותרועת מלחמה: (כו) ואנשי יהודה לקול קריאות ותפלות אסרו את־המלחמה עם־האויבים: (כז) ונלחמים בידיהם ומתפללים אל־האלהים בליבותיהם הכו לא פחות משלושים וחמשה אלף וישמחו מאד לתשועת האלהים הגלויה: (כח) וככלותם את הדבר הזה ובשובם בשמחה ויכירו את־ניקנור נפל בחליצתו: (כט) ותהי צהלה והתרגשות ויברכו ליי בלשון אבותיהם: (ל) וראש הנלחמים בכל־בשרו ונפשו בעד בני־עמו אשר כונתו מילדותו נשארה נאמנה לאחיו צוה לכת את־

34 חלוקה זו הוצעה על ידי שוורץ, ספר מקבים ב. לטענתו של כהנא (לעיל הערה 15), עמ' רכו, פרשת ניקנור שבספר מקבים ב' בנויה כעין טרגדיה - בחמש מערכות - (א) המלחמה בדסאו (יד, טו-יז); (ב) עשית שלום עם יהודה (יד, יח-כה); (ג) קובלנות חדשות של אלקימוס (יד, כו-ל) ומלחמה בכפר שלמה (המסופר רק במקבים א, ז, לא-לב); (ד) איומיו של ניקנור בבית המקדש (יד, לא-לו); (ה) מפלתו ומיתתו של ניקנור (פרק טו).

ראש ניקנור ואת היד עם הזרוע ולהביא ירושלם: (לא) ובבואו שמה ויאסף את־בני עמו ואת־הכהנים העמיד לפני המזבח וישלח לקרא לאנשים אשר במצודה: (לב) וירא להם את־ראש ניקנור הרשע ואת־יד המחרף אשר שלח בזדון אל־בית מקדש יי: (לג) ואת לשון־ניקנור הפושע כרת ויצו להשליכה גזרים גזרים לעופות הטורפים ואת זרוע־המטרף לתלות מול־ההיכל: (לד) וכלם פנו אל־השמים ויברכו את־יי אשר נגלה להם ויאמרו יהי השומר את־מקום קדשו מחללו מברך: (לה) ואת ראש ניקנור רצוה להוקיע על המצודה למען יראה לכל ויגלה אות־תשועת יי: (לו) ויגמרו כלם בלב אחד לבלתי הניח את־היום ההוא בלתי מצין כי אם־לחג אותו בשלשה עשר לחדש שנים עשר אדר שמו בלשון " יום אחד לפני יום מרדכי: (לז) כן היה מהלך דברי ניקנור ולמן־הימים ההם היתה העיר ביד־העברים ובזה אכלה את דברי: ³⁵

7. מעשה ניקנור בקדמוניות היהודים

ספר קדמוניות היהודים מקיף פרקים בהיסטוריה של עם ישראל מבריאת העולם ועד שנת 66 לספירה, שנת פרוץ המרד הגדול ביהודה נגד הרומאים. הוא נכתב ביוונית על ידי יוסף בן מתתיהו הכהן, ברומא, כמאתיים וחמישים שנה לאחר הניצחון על ניקנור – המופיע בקדמוניות היהודים בספר השנים־עשר:

(402) עכשיו סבור היה דמטריוס, שסכנה בדבר גם לו ולענייניו, אם יביט באפס מעשה (ויראה) את יהודה מתעצם בכוח, ושלח את ניקאנור, המסור והנאמן לו מכל רעיו – כי הוא שברח אתו יחד מרומי העיר – ונתן בידו חיל גדול שיספיק לו, כפי ששיער, (במלחמה) נגד יהודה ופקד עליו לנהוג בעם ללא רחם. (403) ואולם כשהגיע ניקאנור לירושלים החליט שלא להילחם מיד ביהודה, אלא בחר לתופשו בערמה. (ולפיכך) שלח אליו דברי שלום ואמר, שאין כל הכרח להילחם ולהסתכן, אלא (בדעתו) לתת לו (הבטחה) בשבועה, שלא תאונה לו כל רעה. שכן הוא בא עם ידידיו (רק) כדי לגלות הם את כוונתו של דמטריוס המלך ואת מחשבתו על עמם. (404) לדברי שליחותו אלה של ניקאנור נפתו יהודה ואחיו ומשלא חשדו בשום מרמה נתנו לו ערובות וקיבלו את ניקאנור ואת מחנהו. והלה בירך את יהודה ובשעת שיחה נתן סימן לאנשיו שיתפשו את יהודה. ויהודה הבחין במזימה ונמלט אל אנשיו. (405) (מעתה), משנגלו כוונתו (הרעה) של ניקאנור והפה (שטמן), החליט להילחם ביהודה, [ויהודה] הזעיק (את הצבא) והכין (הכול) לקרב והתנגש (עם ניקאנור) על־יד כפר אחד, (שמו) כפר שלמה, והכריעו והכריחו לברוח אל החקרא שבירושלים.

(406) ובעוד ניקאנור יורד מן החקרא אל בית־המקדש יצאו לקראתו אחדים מן הכהנים והזקנים ובירכוהו, והראו לו את הקרבנות שאמרו להקריב לאלוהים בעד המלך. ואולם הוא חירפם ואיים עליהם, שיחריב את בית המקדש כשיחזור, אם לא יסגיר העם את

יהודה לידו. לאחר (שהשמיע דברי) איום אלה יצא מירושלים. (407) והכהנים פרצו בבכי מתוך צער על הדברים (האלה) והתחננו אל אלוהים, שיחלצם מיד אויביהם. (408) וכשיצא ניקאנור מירושלים נזדמן ליד כפר אחד הקרוי בית־חורון וחנה שם, (ושם) נוסף עליו עוד חיל אחד מסוריה. ויהודה חנה בעדשה, כפר אחר רחוק מבית חורון שלושים ריס, ואתו אלפיים איש צבא. (409) הוא עודד אותם, שלא ייבהלו מפני המון צריהם ולא יהרהרו בדבר, נגד כמה אנשים הם עומדים להילחם, אלא יתנו דעתם על כך, מי הם ומה הפרס שעליו הם מסתכנים, וייצאו בגבורה כאיש אחד נגד האויב. והוא חילץ אותם למערכה והתנגש עם ניקאנור, וקרב עז התחולל. ויהודה גבר על יריביו והרג רבים מהם. לאחרונה נפל ניקאנור בקרב מפואר. (410) משנפל, לא החזיק אף הצבא מעמד, אלא עם אבדן שר הצבא פנו לברוח והשליכו גם את כלי זינם (מידיהם). ויהודה רודף והורג (בהם) ותוקע בחצוצרות, אות לכפרים סביב, כי ניצח את האויבים. (411) (ו)כששמעו תושביהם (את הדבר) יצאו מזוינים במרוצה והתייצבו נגד הבורחים פנים אל פנים, והרגו בהם עד שלא נמלט אף אחד מן הקרב הזה והם היו תשעת אלפים (איש). (412) ניצחון זה אירע בשלושה עשר בחודש הקרוי אדר בפי היהודים, ובפי המוקדונים דיסטרוס. בכל שנה חוגגים חג ניצחון ביום זה ועושים אותו יום טוב. ואמנם, מאותו זמן נח עם היהודים מן המלחמה לשעה קלה והתענג על השלום. אחר כך שוב באו עליו קרבות וסכנות.³⁶

שש הגרסאות שצוטטו נכתבו בתקופת המשנה והתלמוד, אך מעשה ניקנור מופיע גם בספרות יהודית מאוחרת בימי הביניים. למשל בספר יוסיפון, שנכתב בעברית על ידי מחבר אנונימי בשנת 953 לספירה, ומקורותיו הם ספרי יוסף בן מתתיהו והספרים החיצוניים,³⁷ מעשה ניקנור מופיע באופן מפותח מאוד.³⁸ ניתן לדון רבות בהופעות השונות של מעשה ניקנור במסורות השונות ולהקביל ביניהם ברבדים שונים. להלן אתמקד במספר מוקדי השוואה לדיון.

בטרם אדון בהקבלות אציין כי ברמה ההלכתית מגילת תענית בטלה בתקופה האמוראית, במאה השלישית לספירה. ביטולה לא היה אירוע חד פעמי אלא תהליכי, ושונה בין בבל לארץ ישראל.³⁹ יתרה מזאת, במהלך ההיסטוריה - החל מתקופת הגאונים, נקבע יום י"ג באדר, שהיה יום טוב עד לביטולה של המגילה - ליום תענית, קביעה זו דורשת בירור ודיון נפרד, ובאלה לא אעסוק כאן.

8. הקבלה בין הגרסאות

כאמור, שש ההופעות של מעשה ניקנור מתקופת חכמי המשנה והתלמוד מתחלקות בין הגרסאות המאוחרות, ההלכתיות הכוללות תיאורים 'ריזים' של המעשה (הסכוליון), התלמוד

36 א' שליט (מתרגם), קדמוניות היהודים ג, ירושלים 1994 (הדפסה חמישית), עמ' 68-69.

37 ד' פלוסר, ספר יוסיפון, ירושלים תשל"ט, בפתח דבר.

38 בפרק כד.

39 תבורי (לעיל הערה 1), ראו שם סקירה מפורטת של התפתחות ביטולה של מגילת תענית עמ' 318-322; וכן אצל נעם, (לעיל הערה 2), עמ' 337-352.

הירושלמי והתלמוד הבבלי), והגרסאות המוקדמות, הכוללות תיאורים גדושים בעלי אופי אגדתי (מקבים א', מקבים ב', תולדות היהודים). להלן אדון במרכיביו של המעשה בשני סוגי התיאורים הללו.

הסיפור המפותח ביותר הוא זה שבספר מקבים ב', והקצר ביותר נמצא בתלמוד הבבלי. ליבת הסיפור, שנמצאת בכלל המקבילות – בדגש על הסיפורים הקצרים – כוללת חמישה מרכיבים:

- א. **תיאור תפקידו של ניקנור ומשימתו.**
 - ב. **זלזולו בקודש, שמופיע בווריאציות מעט שונות.**
 - ג. **תיאור ניצחון היהודים במלחמה ומות ניקנור.** בכל המקבילות, מלבד זו שבתלמוד הבבלי מופיעה הבחנה בין הניצחון על הצבא ובין נפילת ניקנור. במקבים א' ובקדמוניות היהודים צבאו של ניקנור ניגף לפני יהודה וצבאו לאחר נפילת ניקנור. לאחר מכן לקול תרועת חצוצרות מצטרפים בני הכפרים ליהודה, מאגפים את הנמלטים שנטשו את נשקם במנוסתם, ומשמידים אותם עד האחרון שבהם.
 - ד. **'הטיפול' בניקנור** לאחר מותו מופיע בכל המקבילות, כולל הקצרות, מלבד בקדמוניות היהודים.
 - ה. **קביעתו של י"ג באדר כיום טוב** נוכחת בארבעת המקבילות הראשונות כחלק אינטגרלי מהסיפור, ובתלמודים הוא משתמע ונובע ממהלך הסוגיות.
- בסיפורים הארוכים נוספים כמה שלבים לסיפור: בטרם מתואר זלזולו של ניקנור בקודש כתקדים למלחמה, מתוארים:

- א. **ניסיונו להגיע לשלום עם יהודה.** במקבים א' ובקדמוניות היהודים הניסיון מתואר כמזימה, אך במקבים ב' הוא מתואר כנטייה כנה להגיע לשלום ולא לפתוח במלחמה. בין ניקנור ויהודה מנהיג היהודים נקשרים קשרי ידידות, וכאן מופיע שלב נוסף בעלילה – אלקימוס, שלפי גרסת קדמוניות היהודים אמור להתמנות בידי ניקנור לכהן גדול, מלשין לקיסר דמטריוס על הברית שנכרתה. ניקנור חוזר לשליחותו המקורית – להילחם ביהודה ולהשמדה.
- ב. **גילוי התרמית על ידי יהודה ופתיחת המלחמה.**
- ג. **תיאור התפילה לפני הקרב.** במקבים א' גם הכוהנים מתפללים – למען כבוד הבית, וגם יהודה, שמקביל את המלחמה למלחמת סנחריב בימי חזקיה ומבקש שישלח מלאך לנגוף את מחנה ניקנור שחירף את ישראל כפי שארע לצבא אשור. במקבים ב' מתוארת חרדתם של העם למקדש ותפילתו של יהודה לפני הקרב, תפילת העם נמשכת לתוך המלחמה. ובקדמוניות היהודים מתוארת תפילת הכוהנים בלבד.
- ד. **הקרב המכריע,** שלעומת המקורות הקצרים, במקבילות הארוכות מתואר ביתר פירוט. במקבים א' ובקדמוניות היהודים מתואר כי מחנה ארם או חיל סוריה מצטרפים למחנה ניקנור כנגד יהודה וצבאו.

ה. **מסגור היסטורי לאירוע** נמצא בסיפורים הארוכים כסיום תקופת לחימה ותחילתה של תקופת שקט זמנית בארץ יהודה.

במקבים ב', שבו, כאמור, מופיעה גרסת הסיפור המפורטת ביותר, ובו הסיפור בעל אופי רליגיזי, נוספו לסיפור שני שלבים מהותיים, מלבד תוספות המפרטות את האירועים השונים:

א. **מסירות נפשו של רזי**, מזקני ירושלים ומוקיריה, בפתיחת המלחמה, לאחר שמתגלה הניסיון להתנקש ביהודה במסווה ניסיון להגיע לשלום.

ב. **חלום יהודה** בו הוא רואה את חניה הכהן הגדול וירמיה הנביא מתפללים לניצחונם של יהודה וצבאו, ירמיהו אף מעניק ליהודה חרב זהב בה ינצח את אויביו. את החלום יהודה מספר לעם לפני היציאה לקרב המכריע, לצד העידוד והתפילות.

לשם המחשה, בטבלה הבאה ניתן לראות את חלקי הסיפור והופעתם (רקע לבן) או אי הופעתם (רקע אפור) במקבילות השונות. בנוסף, טבלה המציגה את חלקי הסיפור בגרסאותיו השונות תוך השוואה ביניהן מופיעה כנספח 1, ובה מובאים הסיפורים הקצרים מצוטטים בלשונם, והארוכים - בפרפרזה מקוצרת.

	מקבים א	מקבים ב	קדמוניות היהודים	סכוליון	ירושלמי	בבלי
תפקידו של ניקנור ומשימתו						
ניסיון להגיע לשלום						
גילוי התרמית ופתיחת המלחמה						
מסירות נפשו של רזי						
זלזולו בקודש						
חלום יהודה						
התפילה לפני הקרב						
הקרב המכריע						
ניצחון היהודים ומות ניקנור						
ה'טיפול' בגופתו של ניקנור						
קביעת זכר הניצחון כיום טוב						
מסגור היסטורי לאירוע						

כאמור, ניתן לדון רבות בהשוואה בין המסורות השונות שבהן מופיע מעשה ניקנור, שכן ההבדלים בין הגרסאות מספקים מגוון של מוקדי השוואה ביניהם. אותיר לקוראים לבחון את רוב מוקדי ההשוואה ולהתבונן במשמעות העולה מהן לאור המטרות השונות

של הכותבים. כך למשל, אציע להרהר באופן ההצגה – הדוקמה והשונה המופיעה בגרסאות השונות (מלבד בקדמוניות היהודים) – של ה'טיפול' בגופתו של ניקנור לאחר נפילתו. ובמסר שכל אחת מהגרסאות מבקשת להעביר לאור הדגשים הייחודיים שלה, ולאור הנוהג הרווח בתקופה ההיא להציג לראווה את האויבים לאחר הכרעתם. כך גם אציע לקוראים לשאול את עצמם מה מסמלים האיברים השונים: לשון, פה וראש שמופיעים באופן מקביל בגרסאות השונות, או בהונות, זרוע, ידים או רגלים המופיעים במיקומים מקבילים. עוד אציע לחשוב על משמעות כתיבת המסר של מידה כנגד מידה במעמד התלייה (או התחיבה-נעיצה בירושלמי) שמופיעה במקורות הארץ-ישראלים ההלכתיים בלבד (סכוליון וירושלמי). אציע לחשוב על מקומות התלייה ומשמעותם: 'על יד ירושלים' (מקבים א), 'נגד ירושלים' (סכוליון וירושלמי) או קרוב יותר לעיר – 'בשערי ירושלים' (בבלי), או באופן יצירתי יותר – פיזורם במקומות שונים: מול ההיכל, על המצודה וחלקם מושלכים לעופות (מקבים ב). ככלל, אציע לקוראים לחשוב על אופן הצגתו של עצם המעמד הטקסי המביע מידה כנגד מידה, מעמד מפותח מאוד במקבים ב. אציע גם לשאול מדוע הגרסה בקדמוניות היהודים היא היחידה שבה חלק זה של הסיפור אינו מופיע – אולי משום שכותבו היה מקורב לרומאים ולא היה מעוניין להציג את ההתנהלות עם גופתו של איש צבא משלטון כובש, או מסיבה אחרת. לעומת זאת, ישאלו הקוראים את עצמם מדוע בסכוליון מתוארת ענישה קולקטיבית – לא רק כלפי ניקנור – של חיתוך איברים, ועם זאת, רק איברי ניקנור מוצגים לראווה. ממד אחר של בחינה אוכל להציע לקוראים המשכילים ביחס לשיבוצים התנ"כיים המגוונים המשולבים בסיפורים או מרומזים בהם, ובחינת המשמעות שלהם בכל אחת מהגרסאות.

להלן אתמקד במוקד השוואה אחד: אזכורי המקומות בגרסאות השונות. אבחן את ההבדלים המהותיים בין הגרסאות, אבקש ללמוד על המשמעויות של ההבדלים ולפרש אותם.

9. אזכורי המקומות בגרסאות הסיפור השונות

המקומות המוזכרים בשלבי השונים של הסיפור בגרסאותיו השונות הם מגוונים. בסיפורים הקצרים – בסכוליון ובתלמוד הירושלמי – ניקנור היה "עובר לאלכסנדריה", בתלמוד הבבלי אלכסנדריה לא מופיעה, וכן בסיפורים הארוכים.⁴⁰ **ירושלים** מוזכרת בכלל הגרסאות, בסיפורים הקצרים כמקום שהיה ניקנור מניף ידו לעברו (סכוליון ובבלי) או רואה אותו (ירושלמי), מחרף ומגדף ואומר שבבוא העת ינתץ, יהרוס או ירמוס אותו או את המגדל שבו. במקבים א' הוא עושה זאת **מהר ציון**, ובקדמוניות היהודים – מן **החקרא**. בסיפורים הארוכים, המתארים את האינטראקציה המורכבת מול ניקנור וצבאו ומתארים את המלחמה

40 אזכורה של אלכסנדריה בגרסאות הקצרות, שלא קיים בגרסאות המוקדמות – דורש אף הוא בירור נפרד. גם לאור הדמיון בין שמות של שתי דמויות בשם ניקנור, וראו התייחסות נרחבת בהערה 15 לפיצול בין הדמויות. עדיין, שמו של ניקנור שהביא דלתות לבית המקדש מקושר לאלכסנדריה במסורת היהודית, משם הביא את הדלתות. יתירה מזאת בכתובת שנמצאה במערת ניקנור בהר הצופים בירושלים הוא מכונה 'איש אלכסנדריה'. זה הנוסח של הכתובת בתרגום מיוונית לעברית: "העצמות אלה של נקנר (או 'אנשי נקנר') איש אלכסנדריה שעשה את הדלתות. נקנר אלכסא" (מ' שובה, 'הכתובות היווניות של ירושלים', בתוך: אבי-יונה, מ' (עורך), ספר ירושלים, כרך ראשון, ירושלים תשס"ז, עמ' 362-365; S. Clermont-Ganneau, 'Archeological and Epigraphic Notes on Palestine', Palestine Exploration Fund Quarterly Statement, 1903, pp. 125-131.

מוזכרים מקומות נוספים: **כפר שלמה** (מקבים א וקדמוניות היהודים) בו התקיים הקרב הראשון או **כפר דסאו** (מקבים ב). לאחר הנפילה של צבא ניקנור בקרב זה הם נמלטים אל **עיר דוד** (מקבים א) או אל **החקרא** שבירושלים (קדמוניות היהודים). מקום הקרב המרכזי מפורט בגרסאות הארוכות (מקבים א וקדמוניות היהודים), ניקנור יוצא מירושלים וחונה **בבית חורון** עם צבאו, יהודה עם צבאו חונים **בחדשה** [עדשה], כשלושים ריס מבין חורון על פי קדמוניות היהודים. לאחר שצבא ניקנור ניגף, בני יהודה רודפים אחריהם עד **לבוא גזר**.

המקום הוא פרמטר משמעותי עבור המספר. את המשמעות של ציון המקומות בסיפורים הארוכים, ההיסטוריים, ניתן להבין, לאור בקשתם למסור פירוט ריאלי ככל האפשר של המאורע. מאידך, נראה כי הספרות ההלכתית מדגישה את המהות על פני התיאור ההיסטורי. היא מחויבת למהותו של האירוע ודרכו מנחילה את המסורת והמחויבות הדתית הנובעת ממנה. ממילא, המקומות שבהם אירעו הקרבות אינם מהותיים בתיאור המקרה. עם זאת, ירושלים מקבלת מקום מרכזי ובלעדי בסיפור, ובחלק מהגרסאות אף בית המקדש. לאור האופי המקוצר של הסיפורים בגרסאות הללו, אזכורם של ירושלים והמקדש מקבלים בהם נראות משמעותית.

בסכוליון ניקנור מניף ידו 'כנגד **ירושלים** וכנגד **בית המקדש**', בעוד בירושלמי ובבבלי הוא מניף ידו נגד ירושלים בלבד. כאן, הוא מתכנן להרוס את 'המגדל הזה'. יתירה מזאת, בסיפור בסכוליון ירושלים מופיעה שלושה פעמים: פעם אחת בציטוט שלעיל, ופעמיים נוספות בתיאור המידה כנגד מידה, כאשר תולים את איבריו של ניקנור 'נגד ירושלים', וכאשר כותבים תחתיהם: 'הפה שדבר בגאווה וידים שהיו מניפות נגד יהודה וירושלים ועל בית המקדש נקמה זו תעשה בהם'. בית המקדש, אם כן, מופיע בתיאור הסכוליון פעמיים, ויהודה פעם אחת. יהודה מופיעה פעם אחת גם בתלמוד הבבלי בצמד המילים '**יהודה וירושלים**' שכלפיהן היה מניף ניקנור אל ידו, וירושלים מופיעה בסך הכל שלושה פעמים. בבבלי המידה כנגד מידה מתרחשת ב'שערי ירושלים', קרוב יותר אל העיר מאשר 'נגד ירושלים' (לפי הירושלמי), אולי כדי להבליט את גודל הפעולה. בגרסת הירושלמי **ירושלים** מופיעה פעמיים, פעם אחת כשניקנור רואה אותה, מחרף מגדף ומנאץ מולה, ופעם שנייה בתיאור המידה כנגד מידה בתליית איבריו של ניקנור. גם '**המגדל**', בית המקדש (אם נתייחס לירושלמי כמי ששואב את הביטוי מהמקור בסכוליון שמצמיד ביניהם) מוזכר בגרסה זו פעם אחת, כמקום שאותו מתכוון ניקנור לנתץ, כמו בסכוליון. הסכוליון מציין, אם כן, את ירושלים בהקשר רחב - כחלק מיהודה, ובתוכה בית המקדש.

לעומת הסכוליון והירושלמי שהם מקורות ארץ-ישראליים, שמזכירים את בית המקדש במפורש או ברמז ('המגדל'), **בית המקדש** אינו מוזכר בגרסה הבבלית. מעבר לכך, בסכוליון ובירושלמי ניקנור מתכנן להרוס את 'המגדל', את בית המקדש, ואילו בבבלי הוא מתכוון להרוס את ירושלים. ייתכן שהבדל זה נעוץ בתקופה ההיסטורית. בעוד המעשה שבסכוליון נכתב בתקופת הבית או בסמוך לחורבנו, כשכותבו מכיר את ההווה של בית המקדש, התלמוד הבבלי רחוק מאות שנים מחורבנו. כך, ייתכן שהשטת בית המקדש מהסיפור הבבלי נובעת ממרחק השנים שעברו מאז חורבן הבית ויצרו מרחק רגשי, אך ייתכן שההבדל נובע מהמרחק המהותי בין היהדות שבמרכזה בית המקדש וטקסיו, במידת מה גם לאחר חורבנו, לבין

היהדות שבמרכז בית המדרש וההלכה, כפי שעוצבה בתקופת האמוראים בבבל. לפי הנחה זו, סיפור זה משקף את הניסיון של אמוראי בבל לבסס את בית המדרש כמרכז הדתי, אשר בית המקדש לא נוכח בו באופן מהותי, כמו אצל אמוראי ארץ ישראל.

הסיפור בבבלי, שהוא המאוחר מבין שש הגרסאות הוא סיפור מעובד באופן משמעותי ביחס למקורות הקדומים. לדוגמה, הנכונות של עורכיו להשמיט חלק משמעותי מהסיפור – בית המקדש שהיה, לכל הפחות בתקופת המעשה עצמו, מוקד מרכזי של העם, מסמלת כי התלמוד הבבלי אינו מבקש להציג את האמת ההיסטורית, אלא את הנרטיב התודעתי. הוא מבקש להתוות דרך כיצד לחשוב על המציאות. שלא כמו הסוגה הספרותית ההיסטורית, הסוגה האגדתית – המבנה את ההסתכלות על מציאות – מזמנת סוגים שונים של שימוש באירועים מהעבר. בעוד שהרודוטוס היווני היה 'אבי ההיסטוריה',⁴¹ הרי ש'אבות משמעות ההיסטוריה' היו היהודים, כך טוען ההיסטוריון היהודי יוסף חיים ירושלמי. חורבן בית שני הצמיח אצל יהודים את סוגת הכתיבה ההיסטורית של אירועים היסטוריים וצבאיים, סוגה שלא נכחה בכתיבה היהודית עד אז,⁴² ובפרט לא בכתיבה העברית. יוספוס פלאביוס, יוסף בן מתתיהו, הוא דוגמה טובה לכך, כאשר הוא מבקש לחקות את כותבי ההיסטוריה היוונים. כך גם קודמיו – שעליהם מתבסס בקדמוניות היהודים – ספרי המקבים, שנכתבו ביוונית, ומשקפים את סוגת הכתיבה היוונית. לעומת זאת, הספרות הרבנית וההלכתית, במקרה שלנו – הסכוליון, התלמוד הירושלמי והתלמוד הבבלי, משמרת את 'המשמעות ההיסטורית' התנ"כית, שאותה מתאר ירושלמי ככזו שמעצבת חשיבה על 'מבנה האב' של ההיסטוריה. סוגה זו של כתיבת המשמעות ההיסטורית של אירועים גדושה בתיאורים מופתיים שמסייעים להבין את אירועי ההיסטוריה, ודרכם ניתן לכוון את הזיכרון הקולקטיבי והתודעה של העם.

מעשה ניקנור הוא דוגמה בולטת לכך. בעוד התיאורים ההיסטוריים המוקדמים, הדומים לסוגה ההיסטורית היוונית שרווחה בתקופתם, מבקשים לשמר את האמת ההיסטורית, וכתובים באופן מפורט למדי, הקבצים ההלכתיים והמעשים השלובים בהם בעלי האופי האגדתי, מבקשים ליצור תיעוד אירועי זיכרון סמליים. הם לא דווקא דבקים באמת ההיסטורית, אלא ב'משמעות ההיסטורית' הערכית שהם מבקשים להנחיל. ציוני המקומות הם זירה מצוינת להבנת ההבדל הזה. בקבצים ההלכתיים (הסכוליון והתלמודים) תיאור המקומות שבהם אירעו הקרבות אינו מהותי, אלא מתפקד כפרט שולי שאינו מעביר את המסר הערכי של הסיפור ההיסטורי, ולכן תיאור המקומות אינו מפורט. לעומתם, הקבצים ההיסטוריים (ספרי המקבים וקדמוניות היהודים) מאריכים בתיאור המקומות הללו, במטרה לשמר את האמת ההיסטורית כמות שהייתה. כך ירושלים היא סמל של המרכז הדתי האופטימלי, והיא נוכחת בכל הגרסאות, אפילו בגירסה הבבלית שמתחמקת מאזכורו של בית המקדש, שאינו מסייע לשמירת הנרטיב שאותו מבקש התלמוד לבסס. נראה כי מעשה ניקנור הוא אב־טיפוס של סיפור מסוג 'משמעות היסטורית' (בניגוד ל'סיפור היסטורי') שאותו המסורת ההלכתית מבקשת לקבע בלב המאמינים.

41 הרודוטוס הוא היסטוריון שחי בין השנים 484 ל-425 לפנה"ס. עד לכתיבתו את ספרו 'ההיסטוריות' (ביוונית) היו קיימות כרוניקות או אפוסים, אך ספרו זה כונן סוגה ספרותית חדשה, שלא הייתה קיימת עד לתקופתו, הסוגה ההיסטורית.

42 "ח ירושלמי, זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי, תרגום: שמואל שביב, תל אביב 1988.

נספח 1: מרכיבי הסיפור מעשה ניקנור בגרסאותיו השונות תוך השוואה ביניהן

מקבים א	מקבים ב	קדמוניות היהודים	סכוליון	ירושלמי	בבלי
תיאור ניקנור ומשימתו ניקנור מתואר כ'שונא והאויב לישראל, שליחותו: 'להשמיד את העם'.	תיאור מפורט הכולל את שמו של דמטריוס, וניקנור כ'ממונה על-הפילים', מתוארת מטרת המשימה 'להסיר את-יהודה ולפזר את-אנשיו ולהעמיד את-אלקימוס לכהן גדול'.	מוזכר דמטריוס, השולח את ניקנור, והאמון הרב שלו בו.	"אמרו, ניקנור אחד מהפרכי של מלכי יוניי היה עובר לאלכסנדריאה	"שלטון משלמכות יון עובר לאלכסנדריאה וראה את ירושלם	"ניקנור אחד מאפרכי יוניים היה
ניסיון להגיע לשלום מתואר הניסיון 'במרמה' להגיע להסכם עם יהודה.	תיאור מפורט ביותר ניסיונו של ניקנור להשלים עם יהודה במקום להילחם, והסיבה: היחשפותו בקרב הראשון לאומץ לבם של היהודים. תיאור קשרי הידידות שנוצרים בין ניקנור ויהודה. אלקימוס מלשין לדמטריוס על הברית שנכרתה.	ניסיון של ניקנור לתפוס את יהודה 'בעורמה'.			
גילוי התרמית ופתיחת המלחמה תיאור האורבים המתכוננים לחטוף את יהודה. המזימה מתגלית ויהודה נמנע מלפגוש את ניקנור, שיוצא לקראתו למלחמה בכפר שלמה: מאנשי ניקנור נופלים ונסים אל עיר דוד.	ניקנור נבדק מההלשנה ומשנה יחסו ליהודה שחש בכך ונמנע ממנו.	יהודה מבחין במזימת התכנון לתפוס במפגש עם ניקנור ונמלט אל אנשיו. מתחילה מלחמה בכפר שלמה, נמלטים ממנה החקרא שבירושלים.			
מסירות נפשו של רזי	כאן בלבד מופיע תיאור מפורט על נאמנותו ומסירת נפשו של רזי המכונה 'אבי היהודים'. ניקנור שולח מצבאו לתפוס, רזי נופל על חרבו כדי לא להינתן בידיהם, ומת מתוך קריאה לאלוהיו.				

זלזולו בקודש	ניקנור בהר ציון, הכוהנים והזקנים שואלים לשלומם ומראים לו את העולה המוקרבת בעד המלך. בתגובה מהתל בהם, לועג להם, מטמאם ומדבר בגאון, נשבע שכשימסר יהודה ומחנהו בידו - ישרוף את בית המקדש.	ניקנור מבזה את זכר השבת ואת המצווה לחוג את יום זה, וצווה לאחז בנשק בשבת. קודם לכן תואר ביזיון נוסף ששלח ידו כנגד ההיכל ונשבע שאם לא ימסרו לו את יהודה יאסרם בכבלים, ישים את משכן האלוהים לאדמה, יהרוס את המזבח ויקים במקומו מקדש לדיוניסוס. הכהנים מתפללים לבלתי יחולל הבית.	תיאור ההתנהלות מול הכוהנים דומה למקבים א , כאן, כמו במקבים א וב האיום להחרבת בית המקדש מתואר כתגובה אם לא יסגירו את יהודה לידו.	בכל יום ויום היה מניף ידו כנגד ירושלם וכנגד בית המקדש ומחרף ומגדף ומנאץ, ואומר מתי יפלו בידי ואהרוס את המגדל הזה.	וחרף וגידף וניאץ ואמר. "בשובי בשלום אתוך את המגדל הזה".	ובכל יום ויום היה מניף ידו על יהודה וירושלים ואומר אימתי תפול בידי וארמסנה.
חלום יהודה		יהודה מעודד את צבאו, וחלומם בו ראה את חניה הכהן הגדול ואת ירמיה הנביא מתפללים עליהם. ירמיה מוסר ליהודה חרב זהב שבה יכה את האויבים.				
התפילה לפני הקרב	הכוהנים עומדים לפני המזבח וההיכל ובוכים למען כבוד הבית, ונקם באויביהם. לאחר שמתכנס עם צבאו יהודה מתפלל ומבקש שיגוף מחנה אויביהם כמו צבא אשור שהמלאך הכה בהם 185 אלף אחר שחרפו את ישראל.	תיאור החזית והעורף בצבא יהודה, וחרדתם למקדש. תפילה אחרונה של יהודה כראותו את הצבא שמולו והפילים, בטרם צאתו למלחמה. מבקש מה' שישלח מלאכו כמו בימי חזקיה וסנחריב.	תפילת הכוהנים בבכי.			
הקרב המכריע	ניקנור ומחנהו בבית חורון, מצטרף אליו מחנה ארם. ויהודה עם שלושת אלפי איש בחדשה. המלחמה בשלושה עשר לחודש אדר.	מתואר כי ניקנור וצבאו הלכו לקול חצוצרות ותרועת מלחמה, ואנשי יהודה לקול קריאות ותפלות .	ניקנור וצבאו חונים ליד בית חורון, חוברים להם חיל סוריה. יהודה עם אלפיים אנשי צבא בעדשה. יהודה מעודד את צבאו. תיאור הקרב כקרב עז'.			

ניצחון היהודים ומות ניקנור	ניקנור נופל ראשון, מחנהו ניגף ונס תוך השלכת הנשק, לקול תרועת החצוצרות מצטרפים לוחמים מכפרי יהודה, משמידים כליל את צבא ניקנור ולוקחים את השלל והביזה.	היהודים נלחמים בידיהם ומתפללים בליבותיהם, הכו לא פחות משלושים וחמשה אלף, שמחים מאוד לתשועת האלוהים הגלויה. ככלותם ובשובם בשמחה מזהים את ניקנור נופל.	יהודה גובר על יריביו הורג מהם רבים, וניקנור נופל באחרונה בקרב מפואר. משנפל, צבאו בורח תוך השלכם הנשק, יהודה רודף והורג. ולקול חצוצרותיו, מצטרפים לוחמים מזוינים מכפרי הסביבה מתייצבים נגד הבורחים, והורגים עד האחרון תשעת אלפים איש.	וכשגברה מלכות בית חשמונאי ונצחום, נכנסו לחיילות שלו והיו הורגין עד שהגיעו לקרונין שלו וחתכו את ראשם וקצצו את בהונות ידיהם ורגליהם.	ויצא אליו אחד משלביט חשמונאי והיה הורג בחיילותיו עד שהגיע לקרונין שלו.	וכשגברה מלכות בית חשמונאי ונצחום.
ה'טיפול' בגופתו של ניקנור	ואת־ראש ניקנור כרתו ואת־ימינו אשר שלח בגאון ויביאום ויתלום על־יד ירושלים:	צוה לכרת את־ראש ניקנור ואת היד עם הזרוע ולהביא ירושלם: (לא) ובבואו שמה ויאסף את־בני עמו ואת־הכהנים ... וירא להם את־ראש ניקנור הרשע ואת־יד המחרף אשר שלח בזדון אל־בית מקדש יי: ואת לשון־ניקנור הפושע כרת ויצו להשליכה גזרים גזרים לעופות הטורפים ואת זרוע־המטרף לתלות מול־ההיכל: ... ואת ראש ניקנור רצוה להוקיע על המצודה למען יראה לכל ויגלה אות־תשועת יי:		וחתכו את ראשו וקצצו את בהונות ידיו ורגליו ותלאום נגד ירושלם. וכתבו מלמטן הפה שדבר בגאון וידים שהיו מניפות נגד יהודה וירושלם ועל בית המקדש נקמה זו תעשה בהם.	וכיון שהגיע לקרונין שלו קטע את ידו וחתך את ראשו ותחבן בעץ וכתב מלמטן. הפה שדיבר באשמה והיד שפשטה בגאון. ותליין בקונטס נגד ירושלם.	קצצו בהונות ידיו ורגליו ותלאום בשערי ירושלים ואמרו פה שהיה מדבר בגאון וידים שהיו מניפות על ירושלים תעשה בהם נקמה.
קביעת יום טוב	שמחה גדולה וקביעת היום שנה בשנה.	שמחה והודאה, וציון היום ליום חג אחד לפני יום מרדכי.	קביעתו ליום חג ניצחון ויום טוב מידי שנה (אזכור שם החודש בפי היהודים ובפי המוקדונים	ובאותו היום שעשו לו כך עשו אותו יום טוב.		
מסגור היסטורי לאירוע	"ותשקוט ארץ יהודה ימים מעטים".	"כן היה מהלך דברי ניקנור ולמן־הימים ההם היתה העיר ביד־העברים ובזה אכלה את דברי".	"ואמנם, מאותו זמן נח עם היהודים מן המלחמה לשעה קלה והתענג על השלום. אחר כך שוב באו עליו קרבות וסכנות".			